

BUDGET PRACTICES AND ONE-YEAR SALARY CASE IN THE OTTOMAN EMPIRE*

DOI: 10.17261/Pressacademia.2018.938

JEFA- V.5-ISS.3-2018(7)-p.296-304

Nurullah Karta

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Tuşba, Van, Turkey.

nkarta25@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2798-7012

Date Received: July 8, 2018

Date Accepted: September 12, 2018

To cite this document

Karta, N. (2018). Budget practices and one-year salary case in the Ottoman Empire. Journal of Economics, Finance and Accounting (JEFA), V.5(3), p.296-304.

Permament link to this document: <http://doi.org/10.17261/Pressacademia.2018.938>

Copyright: Published by PressAcademia and limited licenced re-use rights only.

ABSTRACT

Purpose- When the financial structure of the Ottoman Empire was examined, a similar budget implementation as in Western countries was organized in 1855 with the central administration budget for the first time, in other words the general budget under the name of " Hazine-i Celile Muvazene Defterinin Suret-i Tanzimine Dair Nizamname"

Methodology- Although there is no current budget practice as it is now, there is some kind of definite accounts documenting the yearly income and expenditures of the central treasury and reflecting the final accounts of the year. In this framework, the Ottomans were allocating the revenues from certain sources to certain services. In this period, the calculation of the state revenues and the annual expenditures of the public expenditures and the registration of the records were done. Income was not based on expenses, instead the expenses was based on income.

Findings- Therefore, although the Ottoman Empire did not have a proper budget structure as it is in present time, it does not mean that the income and expenses were not recorded. As a matter of fact, this study will examine the possession of a bureaucratic state structure of the Ottomans and emphasize that every financial practice is kept a record.

Conclusion- In addition, this study will focus on how the Ottoman Empire had set out a budget policy since its foundation and explain the importance of transition into Western budgetary practices. However, based on the sources of the Prime Ministry Ottoman archives, one year salary conditions will be tried to be determined according to the month income of the top level official of the Ottoman Empire of 1887.

Keywords: Budget, Ottoman Empire, salary, financial structure, definite account.

JEL Codes: N11, Z23, O10

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA BÜTÇE UYGULAMALARI VE BİR YILLIK MAAŞ ÖRNEĞİ

ÖZET

Amaç- Osmanlı İmparatorluğunun mali yapısı incelendiğinde Batılı ülkelerde ki uygulamalara benzer bütçe uygulaması, 1855'de ilk kez merkezi idare bütçesi diğer bir ifade ile genel bütçe, "Hazine-i Celile'nin Muvazene Defterinin Suret-i Tanzimine Dair Nizamname" adı ile düzenlenmiştir.

Yöntem- Günümüzde ki bütçe uygulaması olmasa da devletin merkezi hazinesine ait bir yıllık gelir ve giderlerini kayıt altına alan ve yılsonu kesin hesap durumlarını yansıtan bir çeşit kesin hesap belgeleri mevcuttu.

Bulgular- Bu çerçevede Osmanlılar belli kaynaklardan elde edilen gelirlerin belli hizmetlere tahsisini gerçekleştirmekte idi. Bu dönemde devlet gelirleri ile kamu giderlerinin yıldan yıla hesaplanması ve deftere kaydedilmesi usuldendi. Gidere göre gelir değil gelire göre gider esas alınmaktaydı. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğunun her ne kadar günümüze uygun bir bütçe yapısına sahip olmaması gelir ve giderlerinin kayıt altına alınmadığı anlamına gelmez. Nitekim bu çalışmamızda Osmanlıların bürokratik bir devlet yapısına sahip olması irdelenecek ve her mali uygulamanın kaydının tutulduğu vurgulanacaktır.

Sonuç- Ayrıca Osmanlı İmparatorluğunun kuruluştan itibaren nasıl bir bütçe politikası belirledikleri üzerinde durulacak ve Batılı anlamda bütçe uygulamalarına neden geçildiğinin önemi açıklanacaktır. Bununla birlikte Başbakanlık Osmanlı arşiv kaynaklarına dayalı olarak 1887 tarihli Osmanlı İmparatorluğunun üst düzey ricalinin aylara göre bir yıllık maaş durumları tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bütçe, Osmanlı İmparatorluğu, maaş, mali yapı, kesin hesap.

JEL Kodları: N11, Z23, O10

*Bu makale İTU, Maçka Kampusunda 24-25 Mayıs 2018 tarihinde gerçekleştirilen Global Business Research Congress (GBRC),'e sunulan tebliğin genişletilmiş şeklidir.

1. GİRİŞ

Osmanlı Devleti kuruluş itibarıyla kendinden önceki Türk-İslam devletlerinin idari-mali yapılarından etkilendiği gibi devletin gelir ve giderlerini bir cetvel şeklinde tezin yöntemi ile kayıt altına almıştır. Bu yöntem modern anlamda bir bütçe şeklinde olmasa da devletin kamu harcamalarını gerçekleştirmek için bazı gelirlerle ihtiyaç duymuş olması, bütçe kavramının önemini artırmıştır. Bütçenin bilindiği üzere iki ayağı söz konusudur. Bunlar gelirler ve giderlerdir (Sayar, 1970: 3). Bütçenin bir yanını teşkil eden gelirler konusunda, Osmanlı Devleti daha kuruluş esnasında devlete ait bir gelir kaynağının olması gerekliliğine inanmış ve bu hususta Osman Bey'in pazar rüsumunu resmileştirmesi bütçe açısından ilk örnek olarak gösterilebilir (Sayın, 2000: 15).

Osmanlı Devleti ilk başlarda gelir giderlerini kayıt altına alırken harcamalarını şer'i hükümlere göre "tahsisat varidat usulü" şeklinde bir uygulamaya göre gerçekleştirdi. (Feyzioğlu, 1981: 26). Örneğin; "Hazine-i hümayun kethüdasının Nezâretindeki Hazine-i hümayun kısmına ait en mühim defter-i harc-ı hassa-i hümayun varidat ve sarfiyyat defterleri ile Cib-i hümayun defterleridir". (Uzunçarşılı, 1978;79). Harc-ı Hassa Defteri her aya mahsus ayrı ayrı yapılan sarfiyatı ve o aylardaki varidatı göstermesi bize önemli bir ipucu vermektedir. Bu bakımından devlet bütün harcamaları ve gelirleri kayıt altına alması uygulaması Osmanlı Devleti'nin bir diğer özelliği olan bürokratik devlet olma vasfını göstermektedir. Osmanlı Devletinde her yıl bütçe düzenlemesi yapılmaktaydı. Yılları itibarıyla gelir-gider hesaplarının gösteren bir cetvel düzenlenir, hazineye giren meblağın ne kadarının harcandığını kayıt edilirdi. Kısacası devlet gidere göre değil gelire göre bir harcamayı benimsemiştir (Tabakoğlu, 2012: 265). Osmanlı Devleti mali sisteminde bir bütçe geleneğinin olduğu, ancak bu bütçelerin gerek batılı ülkelerde gerekse de günümüz modern parlamenter sistemlerde kullanılan bütçelerle aynı olduğu anlamına gelmez. Genel olarak bütçe kayıtları, merkezi hazinenin gelir ve giderlerini kayıt altına almaya yönelik olarak düzenlenmiştir (Belin, 1931: 175).

XVI. yüzyılın ikinci yarısı ile birlikte, Osmanlı fetihlerin optimum bir noktaya ulaşması ve diğer taraftan Akdeniz havzasının potansiyel ekonomik üstünlüğü Atlantik ağırlıklı yeni bir ekonomik dünya sistemine kayması ve farklı dinamiklerin geleneksel yapıları biçimlendirici etkileri ile birlikte ticaretin ve buradan elde edilen sermayenin dolaşımındaki mücadeleler sonrası el değiştirmesi ve var olan yapıların yerini yeni yapılara bırakması sonucunda Osmanlı Devleti olumsuz yönde etkilenecektir (İnalçık, 2000).

XVI. yüzyıl ikinci yansından itibaren Tımar sistemi yerini iltizama, sipahinin de bir nevi görevini devralan mültezime bıraktığı bir dönemdir. Devletin mali yapısı; merkezi hazine (hazine-i amire), tımar alanları ve padişah hazinesinden yani iç hazineden meydana gelmiştir (Cezar, 1985: 28). Tımar sisteminin zayıflaması sonucu bu yolla sağlanan vergi gelirleri azalınca, bütçe açıklarının finanse edilmesinde iç hazine kaynakları kullanılma yolunu tercih edilmiştir. Padişaha ait olduğu kabul edilen ve coğrafi sınırlarının hızla genişlediği dönemlerde oldukça zenginleşen iç hazineden, merkezi hazineye nakit para, altın, gümüş gibi değerli madenlerin aktarımı gerçekleştirilmiştir. Savaşların sıklıkla yaşandığı 1670'ler ve 1680'lerde iç hazineden merkezi hazineye yılda ortalama 100 milyon akçenin üzerinde kaynak ayırımı yapılmıştır. Fakat XVII. yüzyılda, II. Viyana kuşatmasının ardından giderek büyüyen askeri harcamalar karşısında iç hazinenin sınırlı kaynakları da yetersiz kalmaya başlamıştır. Nitekim XVIII. yüzyılın başlarına gelindiğinde iç hazinenin kaynakları büyük ölçüde tüketilmiştir (Pamuk, 1993: 130).

Bu gelişmeler karşısında XVII. yüzyılın sonlarına doğru, krizlerin yoğunlaştığı eyaletlerden gelen irsaliyelerin azalması sonucu merkezi idare gelir kaygısına düşmüş; bazı eyalet hazinelerini kaldırarak vergi toplama yetkisini iltizam yoluyla voyvodalara ve muhassıllara bırakmıştı. Bu uygulama, bir anlamda eyalet hazinelerini devletin tekelden çıkarılmasına gelmekte idi (Akkuş, 2013: 147-178).

Yukarıda da söz edildiği üzere XVII. ve XVIII. yüzyıllarda merkezi otoritenin giderek güç kaybetmesi, önce mukataaların iltizam sistemiyle mültezimlere verilmesi ve mültezimlerin elinin güçlenmesi arkasından malikâne divani siteme dönüşmesi ile birlikte ayan sınıfın ortaya çıkması merkezi otoritenin zayıflamasına yol açmıştır (Özvar, 2009: 217-218). Devlet vergilerin ancak bir kısmını toplayabilir hale gelmesi sonucu merkezi hazinenin gelir giderleri denkleştirmekte güçlüklerle karşılaşmıştır. Nitekim bu konuda Ahmet Lütfi Efendi, hazinenin giderleri karşılama güçlüğü ile karşı karşıya kaldığında "edna bir emrû işaretle bir günde tahvilsiz binlerce kise almır verilir" şeklinde dile getirmesi devlet hazinesinin bütçe açıklarını geçici tedbirlerle ortadan kaldırdığına işaret etmektedir (Lütfi, 1984: 105). Tanzimat dönemi bütçelerine değinildiğinde daha ayrıntılı bir şekilde izah edileceği üzere 1851 yılında hazinenin açıklarını kapatmak üzere Fuat Paşa'nın girişimleriyle İç borçlanmanın (esham) dışında dış borçlanma gibi yöntemlere başvurulması gündeme gelmiştir (Cevdet, 1985: 23). Ancak Kırım savaşı sırasında 1854'de İngiltere'den oldukça yüksek faizle ilk dış borçlanma gerçekleşecektir (Tabakoğlu, 2012:289).

Parlamenter sistemlerde bütçeler, aynı zamanda yürütme organının kamu harcamaları yapma ve bu harcamaları karşılamak için kamu gelirlerini toplama yetkisini gösteren belgelerdir. Yürütme organı bu yetkiyi güçler ayrılığı gereği yasama organından almaktadır (Şahin, 2013:835-868). Bu anlamda ilk uygulama İngiltere'de 1689'da vergilerin onay hakkı gerekliliğini kabul eden kanunun yürürlüğe girmesi ile başlamıştır. Daha sonra Fransa'da restorasyon döneminde (1814-1830) hazırlanan 1816 bütçe devreye girmiştir. Ancak bu bütçe uygulaması 31 Mayıs 1861 tarihli kararname ile hukuki bir statü kazanmıştır. Fransız bütçe sistemi İngiltere'den sonra devreye girmiş olmasına rağmen Avrupa ülkeleri ile Türkiye'ye bir model olmuştur (Öner; 2009:6).

2. KLASİK DÖNEMDE BÜTÇE UYGULAMASI

Osmanlı Devlet hazinesinin yıllık gelir ve gider rakamlarını içeren cetveller kuruluşundan itibaren mevcuttu. Konuya ilişkin yapılan çalışmalarda söz konusu cetvellerin, Tanzimat dönemine kadar hazinenin gelir ve giderlerini gösteren tablolar olduğunu yönündedir. Ayrıca bu cetvellerin modern anlamda bir bütçe özelliği taşımadığı, envanter yahut kesin hesap mahiyetinde olduğunu, çoğunlukla yıl sonunda tutulan hesap özetleri niteliği taşımasıdır (Sahillioğlu, 1989: 44-46).

XVI. ve XVII. Yüzyıllarda dünyada henüz bütçe deyimi bilinmiyordu. Osmanlılar “icmal-i varidat ve masarifat-ı hızzane-i amire” veya “muhasabe-i varidat ve mesarifat-ı hızzane-i amire” adıyla hesap defterleri tutmuşlardır. Bu defterlere hazinenin gelir ve gider özeti veya hazinenin gelir ve gider muhasebesi denilmektedir. 16. Yüzyıl ve sonrasında mali sistem Dış Hazine, İç Hazine (Padişah/Enderun Hazinesi) ve Tımar olmak üzere üçlü kurumsal bir yapı üzerinden şekillenmiştir. Bu dönemde tımar uygulamasında tabi gelirler yereldeki Askeri harcamalara ve bunların maaşlarına ayrılıyordu. Ancak yereldeki bu gelirler merkezi hazine gelirlerini kapsayan devlet bütçesi içerisinde yer almıyordu. Diğer taraftan İç Hazine, Dış Hazine’ye adeta kaynak teşkil etmekteydi. XVI. yüzyılın sonundan itibaren taşra mali yapısı yeni bir uygulama ile merkezi hazinenin şubesi biçiminde çalışan ve gelir fazlasını (irsaliye) merkeze gönderen taşra defterdarlıkları (eyalet hazineleri) ile tımar-zeamet hesaplarını tutan tımar defterdarlıklarını da dâhil eden bir yapıya dönüştü (Akkuş, 2013: 147-178).

Osmanlı merkezi bütçesi, merkez bürokrasisi olan Divan-ı Hümayun ve buna bağlı kalemler, şeyhülislam ve ilmiye teşkilatı, askeri teşkilat, defterdarlık ve maliye teşkilatlarının giderlerinden ibaretti. Merkezi bütçeye ilave olarak eyalet ve vakıflar bütçeleri bulunmakta ve merkez bütçeleri bunlardan aktarılan gelirlerle birlikte hesaplanmaktaydı. Eyalet ve vakıflar kendi gelirleri ile giderlerini karşılamakta ve gelir fazlalarını merkeze göndermekteydiler. Dolayısıyla Osmanlı merkez bütçeleri, birçok kamu hizmetinin yerelde ve yerinden, vakıflar aracılığıyla, gerçekleştirdiği söylenebilir (Yeşilyurt & Cural, 2015: 159-175). Tanzimat öncesi dönemler genellikle Osmanlılar bütçeleri oluştururken, modern anlamda bütçe ilkeleri arasında bulunan kapsamlılık (genellik) niteliğine yer verilmemiştir (Öner, 2009: 12). Ancak mevcut bütçeler devletin bütün gelir ve giderleri içerisinde sadece merkezi idarenin belirli gelir ve giderlerini içermektedir. Osmanlı yönetiminde olan bölgelerden toplanan vergi gelirleri, has, zeamet ve tımar şeklinde veya çeşitli imtiyaz ve vergi muafiyetleri durumunda askeri ve idari hizmetlerin karşılığı olarak bırakılmış, bazı vergiler ise dini, kültürel veya toplumsal açıdan karşılanması gereken bazı ihtiyaçların giderilmesi adına kurulmuş olan vakıflara tahsis edilmiştir (Barkan, 1955:194-195).

Başlıca merkezi hazine gelirlerinin %90’ı aşağı yukarı eşit paylara sahip üç tür vergiden sağlanıyordu. Bunlar; aşar ve ağnam resmi, emlak vergisi, gümrük resimleri ve dolaylı vergiler ile birlikte ganimet, maden resmi, gümrük resmi, esnaftan alınan ihtisab resimleri, barış veya savaş zamanında toplanan çeşitli orfi vergiler ile eyaletlerin gelir fazlası ve imtiyazlı eyaletlerin yıllık maktu vergilerinden oluşmaktaydı. Geri kalan miktar, gayrimüslim uyruklulardan alınan cizye ile Mısır, Boğdan, Eflak ve Sırbistan’dan alınan vergilerdi (Tabakoğlu, 2012: 282).

Gelirlerin yaklaşık üçte birini oluşturan aşar, aynı olarak ödeniyordu ve alışılmış vergi tahsilat yöntemi ise iltizamdı. Osmanlı İmparatorluğu, Gülhane Hatt-ı Hümayununda açıklanan program doğrultusunda, dolaylı vergi tahsilatı (iltizam) yerine doğrudan tahsilat denemeleri yapmış, fakat deneyimli personel olmadığından dolayı bu denemeler hazine gelirlerinde önemli bir azalmaya yol açmıştır. Bu nedenle, iltizam sistemine geri dönmek mecburiyetinde kalınmıştır (Tabakoğlu, 1985: 121-128).

Merkezi hazinenin gider kalemlerine bakıldığında, kapıkulu askerlerin aylığı (ulufe ve cülus bahşişleri), tersane giderleri, askeri giderler, in’am ve ihsanlar (bağış ve yardım) oluşturmaktaydı (Öner, 2009: 10). Bununla birlikte şu noktayı belirtmek gerekirse, kadılık müessesesinde yer alan görevliler (kadı, naib ve bunlara yardımcı görevliler) ve taşra yönetiminde çalışan kadrolara yapılan maaş ödemelerini karşılayan tımar gelirleri ile bu kadrolara tahsis edilen *harç*, *avaid* ve *caiz* gibi birtakım gelirler bütçelerde gösterilmemiştir (Genç ve Özvar, 2006:8-10). Devletin gelir ve giderlerinin tümünün merkezi hazinede yer almamasının nedeni taşra teşkilatı ve tımar (dirlik) rejimi uygulamasından ileri geldiği söylenebilir.

Osmanlılarda modern anlamda bütçenin olmaması Osmanlı Devleti’nin güvenilir mali kayıtlarının olmadığı anlamına gelmez. Nitekim bu konuda Tabakoğlu (1985), söz konusu gelir ve giderlerin kayıt altına alınmasına yönelik olarak bütçe tanımlanmasında bir yanlışlığın ve eksikliğin olmadığını ileri sürmektedir. Ömer Lütfi Barkan ve Halil Sahillioğlu’nun yapmış olduğu çalışmalara göre ilk Osmanlı bütçesi 11.3.1524-10.3.1525 tarihlidir. Daha sonra 1527-1528, 1547-1548, 1567-1568, 1660-1661 ve 1669-1670 yıllarına ait bütçeler yayımlanmıştır (Barkan,1955; Sahillioğlu,1989). Barkan ve Sahillioğlu’nun öncü çalışmalarını 1980’li yıllardan itibaren Ahmet Tabakoğlu, Yavuz Cezar ve Tefik Güran’ın eserleri takip etmiştir (Genç ve Özvar, 2006: 7). Son yıllarda ise Mehmet Genç ve Erol Özvar’ın Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi adına yaptıkları “Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler 1-2” adlı çalışmadır (Çiçek & Dikmen, 2015: 83-98).

Tanzimat dönemine kadar geçen devrede Osmanlı Devletinin safi varidat ve masrafları müfredatıyla çeşitli defterlere kayıt olunmuştur. Tahmin esasına dayanan genel bir devlet bütçesinin yapılmasına ihtiyaç duyulmamıştır. Daha öncede belirttiğimiz gibi Osmanlılar 16. Yüzyılın sonlarına dek mali problemlerle ciddi şekilde karşılaşmadıklarından gelire göre hareket etmekte olduklarından dolayı tahmini bütçe ihtiyacı hissetmemiş olabilirler. XVII. yüzyılda tutulan muvazene defterleri tahmin ve tasdik esasına dayanmayan ve harcama yapıldıktan sonra tutulan hazine hesap hülasalarıydı. I. Ahmet zamanında 1609’da Ayni Ali Efendi

tarafından tanzim edilen İstanbul'un senelik masraflarına dair cetveli. IV. Mehmet döneminde 1654 yılında Tarhuncu Ahmet Paşa Layihası ile 1660 tarihli Eyyubi Efendi'nin ve 1653-54 yılına ait Ali Ağa'nın hazırladıkları cetveller bütçe niteliğinde en meşhurlardır. Tarhuncu layihadaki bütçenin geliri 14.503 kese (7.250.000 akçe), gideri ise 16.400 kese (8.200.000 akçe) idi¹. Bu layihadan bütçenin 1900 kese (950.000 akçe) açığı olduğu ve 1,5 yıllık gelirin de önceden alındığı belirtilmiştir (Belin, 1931: 49-50). Bütçeye benzeyen bu hesap defterlerindeki varidat ve masraf miktarları masraf lehine görülen açık miktarları da belirtilmiştir (Karamürsel, 1940:118-119).

Tanzimat öncesi bütçelerinde, avarız gibi bazı vergiler aynı-bedeni olarak tahsil edilebildiği için, bu vergilerin sadece nakdi olarak toplanılan kısmı bütçelerde yer alıyordu (Tabakoğlu, 2012: 283). On yedinci yüzyılın sonlarından itibaren alınan *imdad-ı hazariye* ve *seferiye* ile *kalemiye* vergileri de bütçede yer almamaktaydı. Bütçeden maaş tahsisatı yapılmadığı için merkez ve taşra kadrosunun büyük bir kısmı bütçe dışında, tarifeye bağlı ücret-harc benzeri gelirleri mevcuttu. Ayrıca mukataaların vergilendirme masrafları ile mültezimlerin kârları da devlet bütçesine dâhil edilmemiştir. Dolayısıyla On dokuzuncu yüzyıla kadar bütçede tüm gelirlerin sadece % 25-40'ı yer almaktaydı (Akkuş, 2013: 152). Tanzimat'tan önce vergi gelirleri bütçelerde tekalif-i şer'iye ve örfiye olarak ikiye ayrılmış iken, Tanzimat'tan sonra düzenlenen muvazene defterlerinde değişik bir tasnif şekline gidilmiştir. Bu tasnife göre vergi ve cizye geliri, miri emlak geliri ile emirliklerin maktu vergileri ve aşar, ağnam, gümrük ve rüsum gelirleri yer almıştır. Bu tasnif şekli 1861 yılına kadar devam etmiş daha sonra dolaylı ve dolaysız vergiler haline dönüştürülmüştür. 1908'e kadar devam eden bu yöntem 1909'da yeni bir yöntemle hazırlanan bütçeler vergi, vergi dışı gelirlere göre isimlendirilmiştir.

3. TANZİMAT DÖNEMİ BÜTÇE UYGULAMALARI

Kamu maliyesinde günümüzdeki merkezîyetçilik anlayışı ve usulü Tanzimat'la başlamıştır (Şahin, 2013: 853-868). Osmanlı devletinde Tanzimat'ın ilanından yaklaşık bir yıl önce 1838'de defterdarlık teşkilatı yerine Maliye Nezareti kurulmuş ve mevcut hazinelerin 1840'da Redif ve Mansûre Hazineleri ile Hazine-i Âmire birleştirilerek Hazine-i Celile-i Maliye adıyla tek hazine sistemine geçilmiştir. Osmanlı Devleti Bütçe kavramını ilk olarak bu dönemde çerçeve karar 1845'te ortaya çıkmış dolayısıyla sistemin değişmesiyle en önemli icraat 1846'dan itibaren modern anlamda tahmini bütçelerin devreye sokulmasıdır (Güran, 1989:7). Tanzimat Fermanındaki "Devlet-i Aliye'nin berren ve bahren mesarif-i askeriye vesairesi dahi kavanin-i icabiye ile tahdit ve tebyid olunup ona göre icra olunması lazimedendir" (Düstur, I.Tertip, c.1., s. 4-7), ifadesinde Kavanin-i icabiye ile masrafların tahdit ve tebyini hükmünün gelersiz masraf yapılamayacağına göre gelirin de kayıt altına alındığını göstermektedir. Bu ifadelerden Tanzimat Fermanında dolaylı olarak bütçe vurgulanmaktadır. 1856 Islahat Fermanında da "... sa1tanat-ı seniyyenin beher sene için varidat ve masarifat defterlerinin tanzim ve iraesî hakkında muahhar bir nizam-ı mahsus yapılmış olduğundan bunun temami-i icra-ı ahkâmına itina Olunması" (Düstur, I.Tertip, c.1., s. 7) cümlesi ile bütçe için daha açık bir ifade kullanılarak muvazene defteri nizamname hüküm altına alınmıştır (Şener, 2007:5). Tanzimat Fermanı herkesten maddi gücü nispetinde vergi tahsil edilmesini, arpalık ve aidat usulünün terk edilerek yerine maaş sisteminin ikame edilmesini ve Hassa Hazinesi ile giderlerinin Maliye Hazinesi'ne dâhil edilmesini önermekteydi (Feyzioğlu, 1983: 27). Tanzimat'tan sonra genel bir toparlanmanın olduğu göz önüne alınırsa, ilk bütçenin yapılış tarihi 1846/47 mali yılı olarak görülmektedir. 1845 yılında Osmanlı İmparatorluğu modern bir bütçenin hazırlanması ve her yıl bu tip bütçelerin hazırlanmasını öngören ve bunun esaslarını getiren bir çerçeve karar ortaya çıkmıştır (Gürsakar, 2010: 115-131). Nizamiye hazinesinin yürürlüğe girmesinden itibaren Eyalet ve sancaklarda maliye işlerinin yürütülmesi ve vergilerin doğrudan hazine adına toplanması için muhassıllar görevlendirilmiştir. Söz konusu uygulamadan verim alınmadığından dolayı 1842'de iltizam sistemine yeniden dönülerek muhassıllıklar kaldırılmış ve eyaletlere defterdarlar atanmıştır (Kılıç, 2002:359). Artık devletin hazineleri tüm gelir ve giderlerini bünyesinde toplayacak şekilde tek bir hazine olarak faaliyet gösterecektir. Maliye Nezâreti tüm malî işleri kontrol eden bir idare haline getirilerek bütçede olması gereken birlik ve genellik prensiplerine uygun bütçelerin hazırlanması imkân dâhiline girmiştir. Buna karşılık Tanzimat'ın ilk yıllarında bütçeyle ilgili herhangi bir düzenlemeye de gidilmemiştir (Şahin, 2013: 853-868).

Osmanlı devleti öteden beri uygulaya geldiği mali takvimde de değişikliğe gitmiştir. Bütçeler XVI. yüzyılda güneş yılına, XVII. yüzyılın ikinci yarısı ile XVIII. yüzyılda ise ay yılına göre hazırlanmıştır (Tabakoğlu, 1985: 77). Ayrıca Osmanlı mukataa gelirleri güneş yılına (365 gün), giderler ise ay yılına (354 gün) göre düzenlendiğinden ay ve güneş yılı arasında her yıl ortaya çıkan 11 günlük fark sebebiyle ay yılı erken bitiyor; her 33. yılda gün farkları biriktiğinden yeni bir ay yılına giriliyordu. Dolayısıyla gider yılı bir sene önce başladığından giderleri karşılayacak gelirler söz konusu olmuyor ve bütçede karmaşıklıklara neden oluyordu bu duruma "Sıvış yılı buhranları" olarak da ifade edilmektedir (Özvar, 2006: 227). Hazine hesapları, nihayet 1842 Haziranından itibaren güneş yılına/Rumi takvime (Mart-Şubat) göre tutulmaya başlanmıştır (Akkuş, 2013:150). Bir diğer gelişmede Osmanlı Devleti mali ve para politikasına yönelik yeni bir uygulamaya geçmiştir. 1844 yılında, paranın değerini korumak amacıyla, Batılı ülkelerin önerileri doğrultusunda, Tashih-i Sikke ya da Tashih-i Ayar olarak adlandırılan bir para reformu yapılmıştır. Bu reformla; altın ve gümüşe dayalı yeni bir para sistemine (çift metal sistemi) geçilmiş ve ondalık sistem benimsenerek lira ve kuruş esaslı devreye girmiştir (Öner, 2005: 306). Esasında Osmanlı Devleti'nde modern anlamda bütçelerin hazırlanması ve daha sonraki dönemlerde de uygulanmasında bütçe gelir-gider tahminleri bir önceki yıl hesapları dikkate alınarak çıkartılır ve bütçenin bir örneği padişaha, bir örneği de Meslis-i Vâlâ'ya sunulmak üzere yayımlanırdı (Şener, 2007:8; Şahin, 2013: 853-868).

¹Bir yük 100000 akçe; Bir kese 500 akçe karşılığıdır.

1846-1855 yılları arasında bütçeler söz konusu usule göre hazırlanmakla birlikte, bununla ilgili yapılmış herhangi bir hukuki düzenleme bulunmamaktaydı. Daha sonra 1855 yılında bütçelerin hazırlanması, onaylanması ve denetlenmesi ile ilgili esasları belirleyen Hazine-i Celilenin Muvazene Sureti Tanzimine Dair Nizamname kabul edilmiştir. Bu dönemde kesin hesap sonuçlarını Meclis-i Muhâsebe-i Maliye'nin incelemesi öngörülmüştür. (Şahin, 2013:853-868) Bu nizamname ile bütçe, yasama organı tarafından devlet gelirleri ve giderlerini denetler mahiyette bir nitelik kazanması üzerine izne tabi tutulmuştur (Şener, 2007: 10).

1864 tarihli "vilayet nizamnamesi" daha sonra 9 Kanun-ı Sani 1286/22 Ocak 1871 tarihli "İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi" çıkarılarak illerde defterdarlık, kazalarda muhasebe ve mal müdürlükleri ihdas edildi. Batılı anlamda hazırlanan ilk bütçe 1863-1864 mali yılı bütçesidir. Bütçede kesin hesabın zorunlu olarak gösterilmesi ancak 1874'de gerçekleşmiştir (Öner, 2009: 37). Bütçe komisyonu hem devlet memurları hem de maliyeye ait işlerde uzman kişiler olarak Meclis-i Vükela marifetiyle seçilecek ve Bütçe Komisyon'u gelirlerin sıhhat ve doğruluğunu ve masrafların meşruiyeti ve gerekliliğini tasdik edecek her türlü araştırma ve inceleme yapmaya yetkili olacaktı (Şahin, 2013: 853-868). Bütçe Komisyonu'nun 1873 tarihli bütçeye ait olarak hazırladığı rapora göre komisyonda İstanbul'da bulunan bankaların ve mali müesseselerin temsilcileri bulunmaktaydı. Bu açıklamalardan devlet bütçesinin yabancıların katıldığı bir kurul tarafından hazırlandığı anlaşılmaktadır. Bu dönem Bütçe Komisyonu tarafından hazırlanan bütçeler görülen eksikliklerden ve teknik açıdan yeterli bütçeler değildi. Çünkü merkezleşme yönünde hareket eden devletin gelir ve giderleri doğru bir şekilde tahmin edilemiyordu. Ayrıca devlet daireleri hazırlanan bütçelere bağlı kalmak istemeyerek bütçe dışı harcamalar yapmakta ve devlet sürekli olarak borçlandırılmaktaydı. Nitekim konumuz dışında tuttuğumuz 1881'de Osmanlı Devleti moratoryum ilan etmiştir. Duyun-u umumiye sürekli borçlanma neticesi olarak ortaya çıkmıştır (Tabakoğlu, 2012: 290).

4. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ BÜTÇE UYGULAMALARI

Bütçe hakkı yani vergilerin esas ve oranlarıyla bunların harcanacağı yerlerin ve miktarının belirlenmesi 1876'da yürürlüğe giren ilk anayasa olarak kabul edilen Kanun-ı Esasî ile tanınmıştır. Bu anayasanın 20, 25, 96 ve 97. Maddelerinde verginin tasdiki ve bütçe hakkı kayıtlara girmiştir. Bu hükümlerle Osmanlı Anayasası vergi tasdik hakkı ve bütçe hakkını açık ve kesin bir şekilde kabul etmektedir. Yine anayasanın 98. ve 102. maddelerinde bütçenin yıllık olma prensibi ile gelir ve giderlerin bölümler itibarıyla tasdik edilmesi yöntemi tespit edilmiştir: Bütçe yani "Muvazene-i Umumiye Kanunu, Meclisi Umimide madde be madde tetkik ve kabul olunur". "Varidat ve masarifatı muhammenin müfredatını cami olmak üzere ona merbut cetveller nizamem tayin olunan nümunesine tevfikeyan aksam ve fusul ve mevaddı müteaddideye münkasem olarak bunların müzakeresi dahi fasıl fasıl icra edilir" (m.98). "Muvazene kanunu hükmü bir seneye mahsustur" (m.102). Gelir ve giderlerin kalem kalem kayıt altına alınacağı açıkça belirtilmiştir (Feyzioğlu, 1983: 29; Şahin, 2013:853-868).

Kanun-ı Esasî, bütçe hakkını Mebusan Meclisi ile Ayan Meclisinden kurulu Meclis-i Umumi'ye vermiştir. Kanun-ı Esasî'de kanuni dayanağı olmaksızın kimseden vergi, resim adı altında para tahsil edilemeyeceği, devlet gelir ve giderlerinin her yıl Muvâzen-i Umumiye Kanunu ile tasdik edildikten sonra icra edileceği ve vergilerin tahsiline bütçe kanunu ile her yıl yeniden meşruiyet verilmesi gerektiği belirtilmiştir. Ancak bu esaslar, 1908'de II. Meşrûtiyet'in ilanına kadar fiilen uygulanamamış, vergiler padişahların iradeleriyle toplanmaya ve padişahın uygun gördüğü yerlere harcanmaya devam edilmiştir. (Şahin, 2013:853-868). Tanzimat sonrasında oluşturulan heyetler ve kurumlarla padişahın yasama yetkisi ve bu arada halka malî yükümlülükler koyma gücü paşalar ve bürokratlar tarafından sınırlandırılmaya çalışılmıştır. Diğer taraftan 1910'dan itibaren ülke içerisinde yapılan her harcama ve toplanılan her gelir devlet bütçe/hazine kayıtlarında yer alacaktı. Böylece bütçenin "genellik ilkesi" de kabul edilmiş ve kayıtlara girmiş oluyordu (Akkuş, 2013: 150). Gelir ve gider kalemlerinden oluşan yerel ve merkezi bütçelerin birleştirilmesi "Birlik ilkesine" tam anlamıyla uyum ise 1909-10 mali yılı bütçesiyle gerçekleşmiştir. Aşağıda 1880 ile 1910 yılları arasında dairelere göre ayrılan bütçe rakamları yer almaktadır.

Tablo 1: 1880-1910 Yılları Arasında Dairelere Göre Bütçenin Dağılımı

Daireler	1880-1881 Bütçe/Lira	1909-1910 Bütçe lira
Donanma	989.015	1.228.840
Hazine-i Hassa	156.218	522.570
Dahiliye	1.032.133	1.085.112
Yasama Kurumları (Devlet Şurası hariç)	112.500	215.346
Maliye	1.503.594	2.723.234
Duyun-ı Umumiye	6.507.009	8.294.262
Ordu (Donanma ve Tophane hariç)	7.237.385	8.280.542
Sadrazam	35.554	34.490
Adalet	403.990	651.917
İlmiye	189.768	485.433
Eğitim	96.414	660.527

Kaynak: Devlet-i Aliye'nin 1296 yılına ait Muvazene-i Umumiyesi ve .Devlet-i Osmaniye'nin 1323 yılı Bütçesi; Keskinlik, Pdf.

Tablo 2: 1870-1915 yılları arasında bütçede yer alan kalemlere göre gelir dağılımı

Gelir Kalemleri	1870	1875	1880	1890	1900	1910	1915
A'şar	1.114.730	1.392.000	5.000.000	4.039.776	4.443.619	6.746.950	4.800.000
Doğrudan Alınan Vergiler	635.000	635.000	2.250.000	-	-	-	-
Gümrükler	415.386	415.000	1.800.000	2.024.700	2.655.000	4.217.752	4.440.000
Ağnam	320.286	403.960	1.650.000	1.786.696	2.015.066	1.804.141	1.620.500
Rub'î Öşür	193.991	348.000					
Duhan			1.000.000				
Dersaadet Ak. Emlak				2.402.887	2.544.800	2.599.420	2.800.000
Maktu vergi				1.136.360			
Bedel-i nakti					1.289.612		
Tuz						950.000	
Temetu' vergisi				870.385			
Toplam	2.679.393	3.193.960	11.700.000	11.124.444	12.794.845	16.657.875	14.610.500

Kaynak: (Keskinkılıç, Pdf.)

Toplam gelirler içerisinde en fazla 16.657.875 lira 1910 yılına ait bütçe olduğu görülmektedir.

Tablo 3: 1870-1915 Yılları Arasında Bütçede Yer Alan Kalemlere Göre Gider Dağılımı

Kalemler	1870	1875	1880	1890	1900	1910	1915
Duyun-ı Umumiye						8.374.480	15.577.625
Duyun-ı Um. Ana para	849.638	1.440.640					
Esham-ı Um. Faizi	261.653.	766.377					
Nizamiye	650.923	780.583	5.363.049	5.130.000	5.391.240		
Dahiliye	512.462	551.549	870.632				
Hazine-i Hasa	207.483	367.551					
Duyun-ı Dahiliye			2.816.763				
Duyun-ı Hariciye			2.096.479				
Maliye			1.322.007		1.056.598	3.168.544	3.134.805
Duyun-ı Muntaz.				4.250.699	5.091.239		
Duyun-ı G. Mun.				1.294.691	2.092.835		
Fevkalede Nizam.				1.093038			
Jamdarma				1.193.200	1.153.475	1.757.019	2.228.521
Bahriye						1.640.311	1.592.245
Harbiye						9.000.000	6.044.107

Kaynak, (Keskinkılıç, pdf.)

Tablo 4: 1870-1915 Yılları Arasında Bütçede Yer Alan Kalemlere Göre Gelir-Gider Dağılımı

Yıllar	1870	1875	1880	1890	1900	1910	1915
Gelir	3.678.962	4.776.588	16.115.840	17.767.424	19.612.280	26.015.100	26.836.438
Gider	4.141.859	5.785.819	17.039.651	19.927.286	20.878.723	35.693.783	35.657.545
Bütçe açığı	462.897	1.009.231	923.811	2.159.862	1.266.443	9.678.683	8.821.107

Kaynak; Keskinkılıç, Pdf.).

1887 tarihli muhasebe kayıtlarında hazinenin gelirlerinden Osmanlı ailesine mensup olanlar ile saray hizmetinde bulunan bir kesimine ödenen maaşlar aşağıda gösterilmiştir. Osmanlı Devleti'nin üst düzey ricaline ve hanedan üyelerine ödenen maaşlar Rumi takvime göre (Mart, Nisan, Mayıs, Haziran, Temmuz, Ağustos, Eylül, Teşrin-i Evvel, Teşrin-i Sani, Kânun-i Evvel, Kânun-i Sani, Şubat aylarında birkaç istisna dışında her ay maaş ödenmekte idi. Bu verilere bakıldığında en fazla 500.000 kuruş ile "Devletlü Valide Sultan Alişan Hazretleri"ne ödenen maaş öne çıkmaktadır. Diğerlerine kademeli olarak belli oranlarda maaş bağlandığı görülmektedir. Maaş büyüklüğüne göre tablo-V'de isimleri sıralanmıştır.

Tablo 5: Aylık Olarak Ödenen Maaşlar

İsimleri	Rümi takvime göre her ay maaşlar ödenmiştir	Maaş Miktarı/Krş.
Valide Sultan Alişan Hazretleri		500.000
Adile Sultan		200.000
Fatma Sultan		125.000
Refika Sultan		125.000
Cemile Sultan		125.000
Murat Efendi		125.000
Abdulhamid Efendi		100.000
Reşat Efendi		100.000
Burhanettin Efendi		35.000
Kemalettin Efendi		40.000
Nureddin Efendi		30.000
Süleyman Efendi		20.000
Vahideddin Efendi		20.000
Behiçe Sultan		15.000
Seniha Sultan		15.000
Mediha Sultan		15.000
Naile Sultan		15.000
Alaaddin Efendi		16.330
Seniye Hanım Sultan		50.000
Feride Hanım Sultan		50.000
Kadın Rab'i Sultan Mahmud Han		34.744
Baş İkbal Müşarün-ileyh		34.744
İkbal Salis Müşarün-ileyh		34.744
Kadın Sani Abdulmecid Han		20.000
Kadın Salis Müşarün-ileyh		20.000
Kadın Rab-i müşarün-ileyh		20.080
Kadın Hams Müşarün-ileyh		20.000
Baş İkbal Müşarün-ileyh		20.080
İkbal Sani Müşarün-ileyh		15.000
İkbal Salis Müşarün-ileyh		15.000
Müşarün-ileyhin civarları		17.430
Kayıkcıyan Saltanat ve saire		82.063

Kaynak: BOA, *Devlet-i Aliye-i Osmaniyenin 1303/1887 tarihli Varidât ve Masârifât Defteri*, s.9.

5.SONUÇ

Osmanlı merkezi bütçesi, merkez bürokrasisi olan Divan-ı Hümayun ve buna bağlı kalemler, şeyhülislam ve ilmiye teşkilatı, askeri teşkilat, defterdarlık ve maliye teşkilatlarının giderlerinden ibaretti. Merkezi bütçeye ilave olarak eyalet ve vakıflar bütçeleri bulunmakta ve merkez bütçeleri bunlardan aktarılan gelirlerle birlikte hesaplanmaktaydı. Eyalet ve vakıflar kendi gelirleri ile giderlerini karşılamakta ve gelir fazlalarını merkeze göndermekteydiler. Dolayısıyla Osmanlı merkez bütçeleri, birçok kamu hizmetinin yerelde ve yerinden, vakıflar aracılığıyla, gerçekleştirdiği söylenebilir

Tanzimat öncesi dönemler genellikle Osmanlılar bütçeleri oluştururken, modern anlamda bütçe ilkeleri arasında bulunan kapsamlılık (genellik) niteliğine yer verilmemiştir. Ancak mevcut bütçeler devletin bütün gelir ve giderleri içerisinde sadece merkezi idarenin belirli gelir ve giderlerini içermektedir. Osmanlı yönetiminde olan bölgelerden toplanan vergi gelirleri, has, zeamet ve tımar şeklinde veya çeşitli imtiyaz ve vergi muafiyetleri durumunda askeri ve idari hizmetlerin karşılığı olarak bırakılmış, bazı

vergiler ise dini, kültürel veya toplumsal açıdan karşılanması gereken bazı ihtiyaçların giderilmesi adına kurulmuş olan vakıflara tahsis edilmiştir.

Esasında Osmanlı Devleti’nde modern anlamda bütçelerin hazırlanması ve daha sonraki dönemlerde de uygulanmasında bütçe gelir-gider tahminleri bir önceki yıl hesapları dikkate alınarak çıkartılır ve bütçenin bir örneği padişaha, bir örneği de Meslis-i Vâlâ’ya sunulmak üzere yayımlanırdı.

Tanzimat sonrasında oluşturulan heyetler ve kurumlarla padişahın yasama yetkisi ve bu arada halka malî yükümlülükler koyma gücü paşalar ve bürokratlar tarafından sınırlandırılmaya çalışılmıştır. Diğer taraftan 1910’dan itibaren ülke içerisinde yapılan her harcama ve toplanılan her gelir devlet bütçe/hazine kayıtlarında yer alacaktı. Böylece bütçenin “genellik ilkesi” de kabul edilmiş ve kayıtlara girmiş oluyordu.

Ayrıca bütçelerde Osmanlı ailesine mensup olanlar ile saray hizmetinde bulunan bir kesimine ödenen maaşlarda kayıt altına alınmıştır. Böylece devleti’nin üst düzey ricaline ve hanedan üyelerine ödenen maaşlar Rumi takvime göre her ay ödenmekte idi.

KAYNAKÇA

- Akkuş, Y. (2013). Osmanlı devlet ve vilayet bütçeleri (1840-1913) nasıl okunmalıdır?. ODTÜ Gelişme Dergisi, 40 (Ağustos), 2013, 147-178.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi.
- Maliye Vâridât Muhasebesi Defterleri.
- Barkan, Ö. L. (1960). H. 954–955 (M.1547–1548) malî yılına ait bir Osmanlı bütçesi. İFM, 19, Sermet Matbaası, İstanbul.
- Barkan, Ö. L. (2000). Osmanlı Devleti’nin sosyal ve ekonomik tarihi, tetkikler-makaleler, I. İÜ Rektörlük Yayını No:4214, İF Yayını No:565, TİİTAM Yayını No:3, (Yay. Haz. Hüseyin Özdeğer), İstanbul.
- Barkan, Ö. L. (1955). Osmanlı İmparatorluğu bütçelerine ait notlar. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 17/1–4, İstanbul.
- Belin, M. (1931). Osmanlı İmparatorluğu’nun iktisadi tarihi. (Çev. Oğuz Ceylan), Gündoğan, Ankara.
- Cevdet Paşa. (1986). Tezakir, 1-12. (Yay. C. Baysun), Ankara.
- Çiçek, H. G., Dikmen, S. (2015). Osmanlı Devleti’nde bütçenin ve bütçe hakkının tarihsel gelişimi. Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 11/ 2, 83-98.
- Düster. I Tertip C.I
- Ear, Y. (1985). Tanzimat’a doğru Osmanlı maliyesi. C: 4, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 924-933.
- Feyzioğlu, B. N. (1983). Modern anayasalarda bütçe hakkı. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları, 29, 3-28.
- Genç, M., Özvar, E. (2006). Osmanlı maliyesi kurumlar ve bütçeler 1,2. Osmanlı Bankası Arşive ve Araştırma Merkezi, I. Baskı, İstanbul.
- Güran, T. (1989). Tanzimat döneminde Osmanlı maliyesi: bütçeler ve hazine hesapları (1841–1861). TTK Yayınları, Ankara.
- Gürsaka, G. G. (2010). Osmanlı ve büyük güçlerin askeri harcamalarına karşılaştırmalı bir bakış (1840-1900). Akademik Bakış, 4/7, 115-131.
- İnalçık, H. (2000). Osmanlı İmparatorluğu’nun ekonomik ve sosyal tarihi (1300-1600). I Eren, İstanbul.
- Karamürsel, Z. (1940). Osmanlı malî tarihi hakkında tetkikler. TTK Yayını, VIII/11, Ankara.
- Keskinkılıç, E. file:///C:/Users/PC/Downloads/5000085456-5000119412-1-PB%20(1).pdf. Erişim: 03.05.2018.
- Kılıç, S. (2002). 1855 bütçe nizamnamesi ve uygulaması. Türkler, 16, Ankara.
- Lütfi, A. E. (1984). Vak’anüvis Ahmet Lütfi Efendi tarihi. (Yay. Haz. M.Münir Aktepe), IX, İstanbul.
- Öner, E. (2009). Osmanlı Devlet 1912 yılı hazine genel hesabı ve kesin hesap kanunu tasarısı. Maliye Bakanlığı, 2009/398, Ankara.
- Öner, E. (2005). Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde malî idare. TC Maliye Bakanlığı APKKB Yayını, 2005/369, Ankara.
- Özvar, E. (1999). Rum eyaletine ait H. 1043-44/M. 1634-35 tarihli “bütçe”nin tahlili. Yeni Türkiye Yay., Osmanlı 3, İktisat, G. Eren (der.), Ankara, 150-157.
- Özvar, E. (2006). Osmanlı Devleti’nin bütçe harcamaları (1509-1788). Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler, C: 1, s. 197-238.
- Pamuk, Ş. (1998). Osmanlı-Türkiye iktisadî tarihi 1500-1914. Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- Sahillioğlu, H. (1989). 1524–1525 Osmanlı bütçesi. İÜİFM,41/1–4, İstanbul.
- Sayar, N. S. (1970). Kamu maliyesi bütçe prensipleri ve tatbikatı, C. II. İstanbul.

- Sayın, A. V. (2000). Tarih-i mali: kuruluşundan Kanuni döneminin sonuna kadar Osmanlı maliye tarihi (1299-1566). Ankara: Maliye Bakanlığı. Araştırma, Planlama, ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, 2000/356.
- Şahin, H. (2013). Osmanlı bütçe sisteminin tekâmülü, 1839–1922. *International Journal Of Social Science*, 6/ 2, 853-868.
- Şener, A. (2007). Sona doğru Osmanlı. Birleşik Kitabevi, Ankara.
- Tabakoğlu, A. (2012). Türk iktisat tarihi. Dergâh Yayınları, Tarih Dizisi, İstanbul.
- Tabakoğlu, A. (1985). Gerileme dönemine girerken Osmanlı maliyesi. Dergah Yayınları, İstanbul.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1978). Osmanlı Devleti maliyesinin kuruluşu ve Osmanlı Devleti iç hazinesi. *Bellekten*, 42/165. 67-93.
- Yeşilyurt, Ş., Cural, M. (2015). Osmanlı İmparatorluğu'nda bütçe dengesinin gelişimi: 1643-1918. *AKÜ İİBF Dergisi*, VII/II, 159-175.